

André Hajdú
Utazás az árnyék nyomában
Betértekről, gójokról és elszigetelt zsidókról

Új emberek és helyek megismerése olykor korábban ismeretlen világokat tárt fel előttem.

Ezen írás három találkozást mutat be az olvasónak. Olyan találkozásokat, amelyek ismeretlen emberekről és időszakokról szóló történetekhez vezettek el, és különböző gondolatokat ébresztettek bennem. A történeteken átívelő motívum a „visszatérő fény” gondolata; a történetek a zsidó létezés számunkra nem szokványos módon világítják meg.

JÁVNE – SAN NICANDRO

Úgy húsz évvel ezelőtt az olasz származású Artom család hívott meg bennünket Jávne kibucba, a szombati „harmadik étkezésre” (sálesideszre). A beszélgetés egy olyan könyvecskére terelődött, melyet az egyik családtag, Noa írt középiskolai záródolgozatának. Ez az írás nagy hatással volt rám, és a mai napig is foglalkoztat. Íme, a történet:

A délkelet-olaszországi elszigetelt San Nicandro¹ falucskában a nyomorék pásztor, Donato Manduzio összegyűjtött maga köré egy maroknyi embert. Olvasni és írni tanította őket, és sok történetet mesélt nekik. Egy napon egy olasz fordítású Biblia került kezei közé (a város katolikus volt, és az egyszerű emberek nem foglalkoztak a Bibliával, mivel nem beszéltek latinul). A pásztor elkezdett foglalatzkodni a könyvvel, és hamarosan tanította azt az embereknek, majd elvárta tőlük, hogy annak törvényei szerint éljenek. Az embereket lelkesítették a történetek, melyeket Manduzio olvasott nekik, sőt még meg is rendezett. Olyant még nem hallottak, hogy van egy nép, melynek gyermekeivel elbeszélget a világ teremtője, és megosztja velük gondolatait. Nem gondolták, hogy a könyvben szereplő nép még mindig létezik, sőt még Olaszországban is jelen van. Habár keresztény nevelésben részesültek, nem találtak összefüggést gyermekkori tanulmányaik és e könyv között.

Donato igyekezett arra nevelni őket, hogy a gyakorlatban is megvalósítsák a Bibliában leírtakat. Tudta, hogy mindent nem érthet – honnan is tudhatta volna, mi az a cicesz és mi az a tefillin? De abban biztos volt, ha valamit nem ért, majd az Örökkévaló megmutatja neki, hogyan csinálja.² Így történt, hogy huszonhárom család szép számú tórai parancsolatot betartott, és zsidó közösségekhez hasonló életet élt (Donato még össze is házasította őket és ítélkezett is felettük). Egyszer egy házaló érkezett, aki azt mondta Donatónak, hogy a nép, amelyet létre kíván hozni, még létezik a világban, és azt javasolta neki, hogy írjon a rabbijuknak Rómába. Innentől fogva úgy közlöm a dolgokat, ahogyan Noa foglalta őket össze füzetében:

A „testvérek”³ kapcsolatba léptek a római fő-rabbival, Angelo Sacerdotival⁴ (aki csak harmadik levelükre válaszolt, mert kételkedett történetükben). Rafael Cantoni, a rabbi küldöttje hosszú időn keresztül segítette a „testvéreket”, akik nagy tiszteletet tanúsítottak feléje. Ugyanez idő tájt Donato héber neveket adott a „testvéreknek”, és vigyázott arra, hogy valóban fennmaradjon az elképzelésének megfelelő vallásos zsidó életmód.⁵

A II. világháború időszaka alatt a közösség élete viszonylagos csendben zajlott, és Mussolini bukását sem érezték azonnal. Az olaszországi zsidóüldözések dacára a „testvérek” továbbra is zsidóként tekintettek magukra, és segítették a San Nicandrótól nem messze fogva tartott izraelita barátjukat, Cantonit.

1943-ban az Olaszországot a náci megszállástól felszabadító brit hadsereg szolgálatában harcoló erc jiszraeli Zsidó Brigád a környékükön került bevetésre. A „testvérek” készítettek egy kék-fehér zászlót Dávid-csillaggal a közepén, melyet minden egyes alkalommal meglobogtattak, amikor az alakulat dzsipjei áthaladtak a falun. Aztán egy napon megállt mellettük az egyik jármű, és így a „testvérek” kapcsolatba kerültek

a szentföldi katonákkal. Jelenlétüknek köszönhetően felmerült az alijázás lehetősége. Ez feszültségekhez vezetett Donato és a kivándorlást támogatók között.⁶ Az 1945-ös év nem hozta el a megbékélést a két csoport között, de felerősödtek Rómából a kiegyezést sürgető hangok. 1945. augusztus 13-án megállapodási szándékkal összegyűlt a két tábor, azonban a megegyezés ellenére sem tért vissza a béke, sőt a válság tovább mélyült. Donato folyamatosan kérte a római főrabbit, hogy küldjön egy mohélt San Nicardóba, körülmételni a férfiakat, mivel egyik fő vágya volt, hogy halála előtt hivatalosan is befogadják a közösséget Izrael népébe.

1946. június 29-én elküldték Rona rabbit Rómából, hogy elvégezze az előkészületeket a brizmilára. Augusztus 4-én megérkezett Dr. De Escarli, a mohél. Összesen tizenhárom férfit metéltek körül, köztük két-három gyermeket és fiatal. Csupán kevesek nem estek át a szertartáson.

A körülmétek és a betért asszonyok elmentek Torre Malettá-ba, és megmerítkeztek az Adriai-tengerben. Az ünnepség után az élet visszatért a hagyományos kerékvágásba, és Donato úgy érezte, hogy nyugodtan halhat meg, mivel Rómában vigyázni fognak kis közösségére.

Donato Manduzio 1948. március 15-én hunyt el. Halálával elhárult a fő akadály az alija előtt, és a közösség azon tagjai, akik még nem estek át briszen 1949-ben végül körülmétkedtek, hogy emigrálhassanak a Szentföldre.⁷

Miért is ragadott magával ez a történet? Talán amiatt, hogy a zsidóság csírája bárhol magától kifejlődhet, amennyiben termékeny a talaj, és mindehhez egy Biblia is elegendő. Nem kevésbé töltött el csodálattal, hogy ez a közösség mindössze néhány év alatt átélte múltbeli fejlődésünk nagy részét: Donato Ábrahámként kezdte, majd Mózesként folytatta, és a közösség tagjainak is sikerült hasonló megosztottságot átélniük, mint valaha Izrael fiainak. Látható, hogyan reagálnak amint rájuk nehezedik a szóbeli tan (Tóra sebeál-pe) és a zsidó történelem súlya. Sőt a cionizmus kérdésével is szembekerülnek, ahogy kitörnek elszigeteltségükből. És mindez kevesebb, mint húsz év leforgása alatt!⁸

Első ránézésre úgy tűnhet, hogy egyfajta neoprotesztáns szektát hoztak létre, amely az eredeti kereszténységet keresi, de nincs hasonlóság: a protestáns szekták egymásból nőttek ki és tisztában voltak a kereszténység többi vonulatával, sőt még a zsidósággal is; másfelől a karaiták is jól ismerték a rabbinikus judaizmust és ellenezték azt.

Nem így a san nicandrói közösség, amely mintha a semmiből, egy légüres térben jött volna

létre. E törzs története sokat elárul azon más zsidó közösségekről is, amelyek a zsidóság periferiáján éltek, mint az etióp zsidóság, az indiai Bene Israel törzs, vagy a portugál anuszim (kényszerítettek). Mind elhivatottan őrizték az őseiktől örökölt hagyományt annak ellenére, hogy hosszú időn keresztül el voltak szigetelve a zsidóság többi részétől. A san nicandroiakra e tekintetben valamelyest hasonlítanak a kocsinai, a dzserbai és az atlasz-hegységi zsidók is, amely közösségek számára a zsidóság fő központi ágával való első érintkezés rendre nagy válságot eredményezett, sőt olykor a találkozás ereje hanyatlásukhoz is vezetett. Másrészt léteztek olyan csoportok is melyek a kapcsolat hiánya miatt tűntek el, mint a kínai zsidóság. A zsidó népszemzőgéből természetesen a dolgok megoldódtak, amikor egy ilyen közösség beolvadt a többségbe. Viszont másfelől egy csoda végét jelentti, ha nem íródik több tóratekercs geezül (az etióp zsidó papok nyelvén), illetve amikor a Belmonte falucskabeli anuszim már nem őrzik tovább őseik szokásait.⁹

A san nicandróiaknál mindehhez hozzáadódik kialakulásuk varázslatos körülménye is. Majd még mielőtt kiteljesedhetek volna, gyorsan eltűntek.¹⁰ Milyen más lehetőségek léteznek még? – kérdeztem magamat. Voltak olyan rabbik, akik érzékenységet mutattak a tanúbizonyosság felé, amelyet egy ilyen közösség, vagy akár egy személy képviselt. A mintegy százhusz évvel ezelőtt Livornóban élt francia Aimé Pallière Elia Benamozegh rabbihoz fordult, hogy térítse be őt.¹¹ A rabbi azonban azt javasolta neki, hogy inkább csak Noé hét törvényét tartsa be. (Ez a megoldás nem volt elfogadható Donatónak és követőinek, de vannak olyan csoportok a világban, amelyek ezt az utat választották.)¹²

OPPIDO LUCANO – KAIRÓ

San Nicandrótól nem messze, körülbelül száz kilométerre délre fekszik Oppido Lucano¹³ nevű község. Szintén kicsiny hely, messze a kulturális és turisztikai központoktól. Úgy másfél éve érkeztem ide, hogy eleget tegyek egy történészeknek és zenészeknek rendezett konferenciára szóló meghívásnak. Nemzetközi esemény egy ilyen helyen? Minden tanácskozás ugyanis a falu egyetlen fiának volt szentelve, aki kilencszáz évvel ezelőtt elsőként jegyzett le héber nyelven, hangjegyzéssel néhány dallamot, melyeket a Kairói Genizában fedeztek fel.

Ha azt is számításba vesszük, hogy egészen a XVI. századig nem létezik semmilyen írásos bi-

zonyíték zsidó zenéről, egyértelművé válik miért érdemelt ki magának a normann Johannes szerzetes (később Obadja prozelyta) központi helyet a zsidó zenetörténetben. Ekkoriban dél-Itália e részét az északról érkező normannok uralták az itt felnőtt szerzetes betérése után a Közel-Keletre költözött.

A melódiák eredetén és megfejtésén már évtizedek óta vitáznak a történelemtudósok és zene kutatók, amióta két izraeli zenetudós professzor, Hanoch Avneri és Israel Adler eltérő értelmezést adtak.

Érdeemes megemlíteni, hogy a jegyzetek ősi gregorián írással készültek (egyfajta köztes fázisként a héber kantilláció és a jelenlegi hangjegyírás között). Ez az írásmód sok kétséget hagy maga után, és nem értelmezhető a forráshoz kapcsolódó gyakorlat és hagyomány ismerete nélkül. A dallamok eredetét illetően is vannak véleménykülönbségek. Norman Golb, a Chicagói Egyetem professzora és Adler professzor a konferencián folytatták vitájukat a dallamok eredetét és jellegét illetően. Golb szerint Obadja gregorián énekekhez pijutokból rendelt versszakokat, míg Adler úgy véli, hogy a volt szerzetes a bagdadi és az aleppói közösségekben hallott melódiákat jegyezte le.

Nem áll szándékomban itt szakértők vitáját¹⁴ bemutatni, jobban foglalkoztat Oppido lakosainak meglepő viselkedése a kongresszus ideje alatt. Általában egy tudományos esemény megrendezésekor a helyszínnek – vitázzanak ugyanazon kutatók Oxfordban, Lisszabonban vagy Kaliforniában – semmilyen hatása nincs az eszmecserékre.

A konferenciák hallgatósága mindenhol szakemberekből és diákokból tevődik össze, valamint néhány műkedvelőből. Ennek okán nem számítottam rá, hogy Oppidóban a község lakosai a tanácskozás minden napján teljesen meg fogják tölteni a termet. A gyenge szimultán fordítás ellenére nagy figyelemmel kísérték a fázisú előadásokat és vitákat. A szünetek alatt letámadtak bennünket, és mindent tudni szerettek volna Obadjáról, a normannokról és a korszakról. A különböző országokból érkező előadóknak nehezükre esett válaszolni kérdéseikre, mivel nem beszéltek olaszul, a helyiek angolul pedig még annál is kevésbé. Arra számítottam, hogy az ünnepélyes nyitónap után majd magunkra maradunk, de nem így történt. Úgy tűnt, hogy az összejövetel előrehaladásával az oppidóiak számára dicsfény és ragyogás övezi a napokat, melyek belevésődnek emlékezetükbe. És mindez néhány kisebb dallam és egy normann

szerzetes miatt, aki kilencszáz éve tért át a zsidó vallásra, mely cselekedet szemükben felérhetett egy kikeresztelkedéssel. A helyi pap is részt vett a konferencián a kórusával egyetemben, amely héberül adta elő Obadja dalait. Még egy általa Obadja életéről írt monográfiát is adott mindenkinek.

Elgondolkodtatott, honnan eredhet ez a lelkesedés. Pusztán onnan, hogy falujuk egy nemzetközi összejövetel helyszíne lett? Próbáljanak szervezni egy ehhez hasonló rendezvényt Afulában vagy Netivotban! Az oppidói önkormányzat részvétele nem csak a helyszín biztosítását jelentette. Tulajdonképpen a teljes kezdeményezés tőlük eredt. A pénzgyűjtést is helyiek végezték egy a városban élő és a barii egyetemen tanító akadémikus vezetésével, olaszországi zsidó források igénybevétele nélkül (Nápolytól délre nem található zsidó közösség).

A következő pár sort Obadja életrajzának szentelem (nem arról az Obadjáról van szó, aki Maimonidésszel levelezett). Életéről az egyetlen forrás a Kairói Genizában talált, általa héberül, kézzel írt, és félig megmaradt tekercs. Oppido Lucanóban született normann nemesi családban. Születésének időpontja nem ismert, 1050 és 1075 közöttre tehető. Roger testvére lovag volt, és őt az akkori szokásoknak megfelelően papnak vagy szerzetesnek szánták. Valószínűsíthető, hogy néhány évet kolostorban töltött, mivel az általa használt hangjegyírás a szerzetesek kiváltsága volt.

„Obadja a világ teremtésének 4864-ik évében lépett be Izrael Istenének szövetségébe” – áll imakönyvében. Tehát tudjuk, hogy 1104-ben tért be, viszont az nem világos, hogy szülőföldjén, vagy már a Közel-Keleten, ahol haláláig élt – Bagdadban, Aleppóban, és Egyiptomban.¹⁵

Ismert, hogy harminc évvel korábban Andreas, Bari érseke Konstantinápolyban vált a zsidó nép tagjává, mivel akkoriban nem volt arra lehetőség, hogy valaki a saját lakóhelyén tegye azt. A két betérés között zajlott le az első kereszties háború (1096-1099), amely során rengeteg katona és pap érkezett a Szentföldre, többek között Obadja testvére is.

Úgy tűnik, hogy amíg Roger a Szentföld meghódításával próbált eljutni a megváltáshoz, addig Obadja más módot talált rá, hogy a dolgok mélyére lásson (betérésének okát azonban nem fejt ki).¹⁶

Bagdadi tartózkodásáról maradtak emlékek, tudni lehet, hogy a zsidó közösség biztosította megélhetését, amiért cserébe ő héber írásra és bibliaismeretekre tanította a fiatalokat. 1113-tól az észak-szíriai Aleppóban élt. A tekercsben meg-

említett utolsó évszám 1121, amikor úton Egyiptomba Baniasnál találkozott a karaita Slomó Copenhell, aki sikertelenül próbálta lebeszélni őt arról, hogy folytassa útját. A feltételezések szerint Obadja a tekercsét rejtő Kairó közelében halt meg.

Visszatérve az oppidóiak viselkedésére, lelkesedésük úgy éreztem a falu tiszteletreméltó szülöttével való mély azonosulásukból fakadt, párosulva azzal, hogy lakóhelyük egyetemes jelentőséget kapott. Mintha megelevenedett volna a múlt, és egy más szellemiség lengte volna be őket.

Talán a mitikus Egyiptom csodájának is volt mindebben szerepe. A tekercsék több száz év utáni felfedezése Tutanhamon sírjának feltárásával vetekedett. Összevetve a hetven évvel ezelőtt San Nicandróban történeteket az Oppidóban uralkodó hangulattal, elmondható, hogy zsidó jelenlét nélküli távoli helyek egyszerre jelentenek ideális terepet kutatásokra és mítoszok keletkezésére. Megfordult a fejemben, hogy a helyieknek mi, a Szentföldről érkezett előadók úgy tűnhettünk, mint a Zsidó Brigád katonái Manduzio embereinek: egyfajta kiválasztott társulat, akik kiválasztottságukkal sincsenek tisztában...

A konferencia befejeztével úton Potenzába kicsit elbeszélgettem sofőrömmel a községről. Elmondása szerint a helyi iskolában volt tanár, de nem tudott tovább dolgozni szakmájában, mert szinte nincsenek gyerekek. A fiatalok nem házasodnak meg, és többségük elhagyja a falut a gazdagabb északért. A templomban sincsenek imádkozók. Ekkor értettem meg, hogy az ott lakók nem csak a fényes távoli múlt, hanem az elillanó közelmúlt után is sóvárognak.

VARSÓ A PÁPA HALÁLÁNAK NAPJÁN

Úgy egy évvel az oppidói konferencia után életemben először Lengyelországba utaztam egy izraeli műveket, köztük az én *Király kiáltása* (Truát ha' melech) című szerzeményemet bemutató koncertre. Utazásomnak azonban ez csupán az egyik oka volt. Magyarországi gyermekkorom óta szükségét éreztem, hogy lássam Lengyelországot. Ez az idő múlásával egyre erősödő belső és összetett érzés nem kapcsolódott az utazás fogalmához, még abban az értelemben sem, ahogy itt Izraelben tekintenek a lengyelországi tanulmányutakra. Ezzel együtt ez idáig semmilyen erőfeszítést nem tettem arra, hogy eljussak ide, pedig már kétszer is álltam az ország déli határán.

Varsóba érkezésemmel egy időben zajlott a lengyel pápa temetése Rómában. Több millió lengyel utazott a helyszínre, de Varsó utcái is

tele voltak emberekkel, virágokkal és számtalan emlékméccsel. Ez a pápa mondta a lengyeleknek, hogy a zsidógyűlölet nagy bűn. Azt hallottam, hogy ezeket a bátor állításait általában eltitkolták a hívők elől.

Szállodám közel volt az egykori zsidónegyedhez, ahol a jól ismert gettó állt. Mindebből nem maradt fenn semmi, a helyreállított zsinagógát kivéve. Péntek volt. Szombat bejövetelekor a zsinagógához mentem. A minchának hét órakor kellett kezdődnie. Miután tudtam, hogy Varsónak csak egy kis közössége van, nem számítottam többre húsz-harminc embernél – vagy egy picit többre, ha izraeli vagy amerikai turisták is érkeznek. Amit a bejáratnál láttam nehéz volt felfogni. Több száz férfi és nő várt a sorára, hogy átjusson a biztonságiakon. Nem tűntek sem zsidóknak sem turistáknak. Mit csinálnak itt, amikor már elérkezett a sábeszi imaidő? Türelmesen várahoztak, és én beléptem közben. Amit belül tapasztaltam még meglepőbb volt: több mint ezren voltak ott! Onnan ahol álltam, nehéz volt látni a zsinagóga közepét, de mindenfelé fotósokat láttam és hallottam, amint valaki lengyelül szónokolt a mikrofonba. Talán eltévesztettem az időpontot vagy a helyszínt? Egy idő után álomszerűen gyorsan szétszórt a nagy tömeg. Az összes ajtót kinyitották, amit nem szoktak bebiztosított zsinagógákban, és a közönség kiáramlott, ahogy a vasárnapi miséről szokás...

Megkérdeztem valakit a visszamaradtak közül, hogy mi zajlott itt le. Emlékünnepszég II. János Pál tiszteletére – felelte. Megértettem, hogy a zsidó közösség is ki akarta venni a részét a lengyelek gyászünnepeiből, és ez vonzotta ide a lerombolt gettó területén álló zsinagógába a több ezer katolikust (annak ellenére, hogy nem volt hiány a környéken ragyogó templomokból és emlékmisékből, kórossal és orgonával). Miért ide jöttek? Csupán csak azért, mert látni akarták, hogyan osztoznak bánatukban az eltűnt több millióból megmaradtak? Éreztem, hogy a magyarázattal talán még ők maguk sincsenek tisztában. És ha erre azt felelnétek: „Közismerten rengeteg antiszemita megnyilatkozás tapasztalható a lengyeleknél még azok után is, hogy az országuk elnéptelenedett a zsidóktól...” – ezt nem tagadhatom. De láttam olyan erőt, amely ezzel ellentétes irányba fejti ki hatását. Ez egyértelmű volt a koncerten is, ahol a nem feltétlen zenerajongó tömeg megtöltötte a filharmonikusok termét, hogy olyan komoly izraeli alkotásokat hallgassanak, melyeknek szerzőit nem ismerték. Úgy vélem jelenleg a lakosság egy részénél zajlik egy folyamat, amelyet egyfajta növekvő tuda-

tosság jellemez az országokban a zsidókkal történeteket illetően, sőt saját szerepüket illetően eddig fel nem tett kérdések is felmerülnek. Ez a folyamat napjainkban zajlik, többéves hallgatás, tagadás és a felelősség németekre hátrítása után. A szovjet megszállás is elterelte figyelmüket, és most az önrendelkezéssel valami felébredt bennük. Egyedül maradtak Auschwitz-cal. Más hasonló történelemmel rendelkező országokban – Magyarországon vagy Csehországban – nem láttam hasonló megnyilatkozásokat. Ezeken a helyeken is vannak olyan zsinagógák és temetők, ahol nem zsidó turisták állnak sorba, de ezek inkább muzeológiai látogatások és kevésbé fűtöttek érzelmmel.

Az ima végeztével a közösség vacsoráján Michael Schudrich, lengyel főrabbi és egy díszes habitusú domonkos szerzetes között kaptam helyet, akit már ima közben is észrevettem. Héberül beszélgettünk különböző témákról – vallásról, filozófiáról, illetve Erec Jisraelről is, melyet jól ismert, hiszen néhány évig egy jeruzsálemi kolostorban tanult. Személye ismerős volt a zsinagóga zsidó tagjainak, akik feltehetően maguk is egytől-egyig hosszú és összetett múlttal rendelkeztek...

• • •

Néhány évvel ezelőtt, amikor barátom Daniel Epstein rabbi visszatért első lengyelországi látogatásából, megkérdeztem tőle, hogy érezte ott magát. Valami olyasmit válaszolt, amelyet csak most kezdek megérteni: „Ezen a helyen, ahol korábban még nem jártam, és nem volt semmilyen kapcsolatom velem, sokkal otthonosabban éreztem magam, mint abban a Franciaországban, ahol felnőttem.” Remélem, az olvasó nem gondolja, hogy a múlt szerelmese vagyok. Sem Náhmán sírjánál Umánban, sem a magyarországi cádik-síroknál nem jártam. Engem a jelen foglalkoztat és a jelenre rávetülő múlt árnyéka. Lengyelország árnyéka felettünk, és a mi árnyékunk Lengyelország felett. Egy normann prozelita nyomai napjainkban egy olasz faluban, és zsidók nélküli zsidóság a san nicandroi pásztorok körében.

HÉBERBŐL FORDÍTOTTA: BERZIK TAMÁS

JEGYZETEK

- ¹ Puglia régióban található.
- ² Noa dolgozatában Donato Manduzio huszonöt vízióját közli, melyeket nagyapja, Jozsef Artom másolt ki a vezető naplójából.
- ³ A „testvérek” kifejezés a Fratelli szó fordítása – így nevezte Donato közössége tagjait.
- ⁴ Angelo Sacerdoti a harmincas években volt Róma rabbija.
- ⁵ A falu lakói be szerettek volna térni, de Cantoni azt javasolta nekik, hogy várjanak a háború végéig, míg ki nem derül, mi lesz az olaszországi zsidóság sorsa.
- ⁶ Úgy vélem, a zsidó katonákkal való találkozást megelőzően is voltak már törések Manduzio vezetését illetően. Ismert, hogy az emberektől megkövetelte a keresztény szenteket ábrázoló képek elégetését, ami nagyon nehezükre esett.
- ⁷ Noa elfelejtette megemlíteni az Izraelbe érkező törzs történetének végét. A C fáthoz közeli Birja mosávbán helyezték el őket, marokkói bevándorlókkal együtt, és hamar asszimilálódtak az új környezetbe. A Pinhász Lapid újságíró által róluk írt könyvet torzítónak és hazugságokkal telinek tartották, és egyáltalán nem akarták, hogy múltjukat emlegessék.
- ⁸ A prófétafént működő Donatónak nem volt egyszerű eldöntenie, hogyan viszonyuljon a Talmudhoz vagy a Háláchá könyveihez, melyek úgy tűnt, ellentmondásban álltak azzal, ahogy ő addig közvetlenül tanított a Bibliából.
- ⁹ Belmonte Portugália északi részén fekszik. Lakói mind spanyol és portugál anuszim leszármazottjai, akik részben megtartották őseik szokásait négyszáz éven át. Hivatalosan katolikusnak származással az egyik család feladata volt minden évben emlékeztetni a többieket erről. Úgy negyven évvel ezelőtt fedezték fel őket és kis idő elteltével betértek. A francia ARTE televíziós csatornán láttam egy filmet a faluról Frédéric Brenner rendezésében. A film által bemutatott identitászavar jellemző az ilyen csoportokra miután tagjai hivatalosan visszatérnek a zsidó nép közé.
- ¹⁰ A san nicandroi törzs történetét dolgozza fel Elena Cassin könyve: *Nicandro, Histoire d'une conversion*. Paris 1957. Pinhász Lapid ellentmondásos könyvének címe, *Ha'navi mi'San Nicandro* (A san nicandroi próféta). Jeruzsálem, 1952. A könyvtáram részét képező Noa Artom által írt záródolgozat talán a legjobb és leggazdagabb forrás a történet megértésére. Kár, hogy ez a munka nincs publikálva.
- ¹¹ Elia Benamozegh (1822-1900) az olaszországi Livorno rabbija volt. Aimé Pallière szerkesztésében posztumusz jelent meg Elia Benamozegh: *Israël et l'humanité*. Paris 1914.
- ¹² Egy másik példát az irodalom szolgált. Don Quijote de la Mancha elutasító környezete ellenére is minden erejével azon volt, hogy olvasmányai szerint éljen. Egyes körök arra a következtetésre jutottak, hogy a könyv népére tett irodalmi utalásról van szó. Sőt ebből még azt is levezették, hogy Cervantes is anuszim származású volt. Lásd Dominique Aubier: *Don Quichotte, prophète Israël*. Paris 1966.
- ¹³ Oppido Lucano Potenza város közelében, a dél-olaszországi Basilicata régióban található.
- ¹⁴ A vitát Norman Golb foglalja össze: „Proselyte and his conversion”, *The Journal of Jewish Studies*, vol XVIII (1967), 43-62.
- ¹⁵ Életrajzának összegzését Adler professzor monográfiájából vetttem: *Melodies notated in the 12th century*. Hóciát Ha'Musika Ha'Israelit, Tel Aviv, 1967.
- ¹⁶ Ezzel együtt Obadja története is egy fiatalkori álommal kezdődik: „És abban az évben Johannes azt álmodta, hogy az oppidói templomban papként szolgál... és megpillant egy embert a jobbán, szemben az oltárral, aki megszólítja: »Johannes...»”